

ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ
1916-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

20-րդ դարի առաջին քառորդին Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ իրականացվեցին քրիստոնյա հպատակ մյուս ժողովուրդների՝ հույների և ասորիների զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ: Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման առումով մեծ կարևորություն ունի նաև քրիստոնյա այդ ժողովուրդների՝ տվյալ դեպքում հույների տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրումը և լուսաբանումը: Այն հնարավորություն կտա ավելի լավ պատկերացում կազմելու երիտթուրքերի և քեմալականների ցեղասպան քաղաքականության մասին: Ինչպես կայսրության մյուս շրջաններում, Պոնտոսում՝ ևս հույների նկատմամբ տարվում էր ոչնչացման քաղաքականություն,

¹ «Պոնտոս» եզրն այստեղ օգտագործվում է հիմք ընդունելով Կ. Պոլսի Հունական տիեզերական պատրիարքարանի՝ Օսմանյան կայսրության տարածքն ըստ թեմերի բաժանելու սկզբունքը: Այսպես, դա այն վեց արքեպիսկոպոսությունների տարածքն է, որ մտնում է Պոնտոս հավաքական անվան մեջ: Դրանք են Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջեվիզլիկ), Խալդիա (Գյումուշխանե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Բաժանումը հարաբերական է, ե տրվում է համաձայն հունական աղբյուրների: Հունական Պոնտոսը Փոքր Ասիայում ուներ 71.500 քառ. կմ տարածություն: Stü. Economides D. E., The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With two maps and various statistics, Constantinople: Imprimerie Française Leandre Mourkides, 1920, p. 6.

Պոնտոսի վեց արքեպիսկոպոսություններն Օսմանյան վարչական միավորներից ընդգրկում էին ա) Տրապիզոնի վիլայեթը, բ) Ջանիկի առանձնացված սանջակը, գ) Կաստամունուի վիլայեթի Միևոպի սանջակը և դ) Սեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շալին-Գարահիսարի ու Թոխատի (Եվդոկիա) սանջակները:

սակայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ այն դրսևորվեց առանձնակի դաժանությամբ և չափերով:

Բալկանյան պատերազմների վերջին հատվածում սկսվեցին Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հույն բնակչության բռնի տեղահանություններն ու առանձին կոտորածները: Մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբն այս շրջաններից Կոստանդնուպոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանի տվյալներով արդեն տեղահանվել էր 284.172 մարդ²:

Այս շրջանում (1913-1914 թթ.) և նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին երկու տարիներին Պոնտոսի հույն բնակչությունը որպես կանոն զերծ մնաց զանգվածային տեղահանություններից ու կոտորածներից՝ չնայած հակահունական քաղաքականությունն այս շրջանում, այնուամենայնիվ, լուրջ դրսևորումներ ունեցավ³: Այս վտուվառ երիտթուրքական իշխանությունները հիմնականում շեշտը դնում էին տեղի հայ բնակչության ոչնչացման վրա: Իրավիճակը փոխվեց 1916 թ. ապրիլից հետո: Տրապիզոնի գրավումը ռուսների կողմից և հունական պարտիզանական ջոկատների հարկադիր ստեղծումը լրացուցիչ ազդակ դարձան, որպեսզի ռուսների նահանջից հետո թուրքերն իսկական հաշվեհարդար տեսնեն հույն բնակչության հետ:

Պոնտոսում թուրքական վայրագությունների արձանագրման և հետագա սերունդներին փոխանցման գործում վիթխարի ավանդ ունեն

² René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Edition du Bulletin Hellenique, 1919, № 23, p. 8.

³ Չնայած զանգվածային տեղահանություններ և ջարդեր առայժմ տեղի չէին ունենում, սակայն հակահունական քաղաքականության բնորոշ օրինակ էր այն, որ հայտարարվել էր հունական ապրանքների բոյկոտ, իսկ հունական նավերին թույլ չէին տալիս կանգնել կայսրության նավահանգիստներում (Stu' Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks, Tübingen Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 28.): Պոնտոսում հակահունական տրամադրությունների ուժեղացման և դրսևորման ակնառու օրինակ է 1910 թ. հունիսին Տրապիզոնի թուրքերի կազմակերպած հակահունական ցույցը՝ կապված Կիպրոսի հարցի հետ: St' u' Eνεπεκίδης Π. Κ., Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), Αθήνα: Συλλόγου Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, 1962, σελ. 9.

Պոնտոսի հույն միտրոպոլիտները: Նրանցից էր Ամասիայի և Սամսունի միտրոպոլիտ Գերմանոսը: Պոնտոսից փրկված հույների կոմիտեի նախագահ Կոստանդինիդեսին 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին ուղղված մի ընդարձակ նամակում, որն ունի սկզբնաղբյուրային մեծ նշանակություն, նշում է, որ Փոքր Ասիայի շրջաններից Պոնտոսը ենթարկվեց ամենամեծ փորձությունների: Նրա հաղորդագրության համաձայն տեղահանություններն առաջինը սկսում են Միտայից և շրջակայքից, ու այնուհետև տարածվում ամբողջ Պոնտոսով մեկ⁴:

1916 թ. դեկտեմբերից սկսվում է Ամիսոսի (Սամսունի) հունաթափումը: Առաջինը թուրքական բանակը մոխրի է վերածում քաղաքի շրջակայքը: Մեծաթիվ հույներ արտաքսվում են Անկարայի վիլայեթ՝ Զորում, Սունգուրլու ուղղությամբ: Նույն Գերմանոսի տեղեկություններով դեկտեմբերի 24-ին ձերբակալվում են նաև հույն առևտրականների մեծ մասը, նրանց հետ նաև զգալի թվով մտավորականներ⁵: Արդեն 1917 թ. հունվարի 6-ին և հաջորդող օրերին թուրքական ոստիկանության սպաները ավերում են մի շարք հունական եկեղեցիներ⁶: Կոստանդնուպոլսում Ավստրոհունգարական կայսրության դեսպան Պալավիչինին հաղորդում է ուշագրավ տվյալներ դեկտեմբերի 11-31 ընկած հատվածում հունական գյուղերի այրման, թալանի, կիրառված բռնությունների և տեղահանությունների վերաբերյալ⁷:

Դեռևս 1916 թ. նոյեմբերին Կոլոնիայի արքեպիսկոպոսության Նիկոպոլսի (Շապին Գարահիսար) շրջանի Վալջանա, Տրուպցի բնակավայրերը ենթարկվում են հարձակման: Բնակիչների մի մասին քջում են, մյուս մասին՝ սպանում: Շրջանի մյուս գյուղերը, որ դեռևս չէին ենթարկվել հարձակման, ամեննին էլ ավելի լավ վիճակում չէին գտնվում: Նիկոպոլիս քաղաքը կրակի մատնվեց այն հայերին գտնելու համար, որոնք վարձել էին ապաստան գտնել հույների տներում:

⁴ Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan – Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 14.

⁵ Նույն տեղում, էջ 5:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγάον, 2010, σελ. 196.

Այստեղ կազմակերպվեց հայերի և հույների կոտորած և ունեցվածքի թալան: Նրանցից հսկայական թվով մարդիկ իսլամացվեցին⁸:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ երիտթուրքերն իրենց վարած հակաքրիստոնյա քաղաքականությունում զգալի տեղ էին հատկացնում հույների իսլամացմանը: Այդ երևույթը հատկապես մեծ չափերով դրսևորվեց Կոնստնդիայի շրջանի բնակավայրերում, ինչի մասին են վկայում Տիեզերական պատրիարքարան հասած բազմաթիվ տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ Նիկոպոլսի մի թուրք բնակիչ՝ Խալիլ Թոփանօղլուն, հրապարակայնորեն խոսում էր այն մասին, որ մինչև պատերազմն ինքը «մեռնում էր սովից», իսկ այժմ ապրում է շատ լավ՝ համարյա դրախտում բազմաթիվ թուրքացված (մահմեդականացված) հույն աղջիկների հետ⁹:

Խալդիայի արքեպիսկոպոսության Արգիրոպոլսի (Գյումուշխանե) շրջանում Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի հրամանով թուրքական պաշտոնյաները հայտարարեցին հունական ապրանքների բոյկոտ: Դա չափազանց ծանր դրության մեջ դրեց հույներին: Բացի այդ քրիստոնյա հույների զորահավաքի հետևանքով այս շրջանում գրեթե երիտասարդ և առողջ հույն տղամարդիկ չէին մնացել, որ պաշտպանեին իրենց բնտանիքները: Չափազանց նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել հունական համայնքների ոչնչացման համար: Այս իրավիճակում ռուսական զորքի առաջխաղացումն ուղղակի գազաթնակետին հասցրեց հունական տարրի նկատմամբ եղած ատելությունը: Երբ ռուսները գրավեցին Էրզրումը, Արգիրոպոլսից և շրջակայքից մեծաթիվ թուրքեր տեղավախվեցին Սեֆաստիա՝ այդ ընթացքում թալանելով և ավերելով քրիստոնեական գյուղերը¹⁰:

Դիվանագիտական մի զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ Կերասունի շրջանում շուրջ 38 գյուղ է հունաթափվել, մոտ 23.000 հույն՝

⁸ Oecumenical Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918*, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919, p. 97.

⁹ Малкидис Ф., *История греков Понта, Александруполис, Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос*, 2010, с. 27.

¹⁰ Oecumenical Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918...*, p. 97.

արտաքսվել¹¹: Թուրքերը կեղծ մեղադրանք ներկայացնելով հույներին, թե իբր ռուսները զինել են նրանց, Մինոպից մինչև Ալաշամ¹² ամբողջ ծովափի հույն բնակչությանը ենթարկեցին թալանի և տեղահանության, իսկ միտրոպոլիտ Գերմանոսի տվյալներով նման ճակատագիր էր սպասվում նաև Ալաշամից մինչև Կերասուն ընկած ծովափի հույներին¹³:

Ռոդոպոլսի (Ջեվիզլիկ)¹⁴ արքեպիսկոպոսության համանուն քաղաքի հույն բնակչությանը 1916 թ. ապրիլի 13-ին թուրքական իշխանությունները հրամայեցին չորս օրվա ընթացքում գաղթել Արգիրոպոլսի կողմերը: Հույները հայտնվեցին բավական ծանր իրավիճակում: Այսպես, նրանցից 4.000-ն ուղղվեց Արգիրոպոլսի անտառները՝ հույս ունենալով թաքնվել այնտեղ, 2.500-ը շարժվում են Խալդիայի Արդաչեի շրջանի լեռները, 650 հոգի ապաստան է գտնում Վազելոն վանքում, ևս 200 հոգի էլ թաքնվում Կանեկա գյուղի մեծ քարանձավում: Արդյունքում Ռոդոպոլսի բնակչության միայն մի փոքր մասին հաջողվեց անցնել ռուսական զորքերի վերահսկման գոտի: մեծ մասը ոչնչացվեց թուրքերի կողմից¹⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Պոնտոսում կատարված ջարդերի մի յուրօրինակ վիճակագրական ամփոփագիր է

¹¹ Les Persécutions antihelleniques en Turquie, depuis le debut de la guerre europeenne: D'apres les rapports officiels des agents diplomatique et consulaires, Paris, Bernard Grasset, 1918, p. 53.

¹² Բնակավայր սև ծովի հարավային ափին, Մամսունի շրջանում՝ Բաֆրայի մոտ:

¹³ Φωτιάδης Κ., Η Ιενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2004, σελ. 169.

¹⁴ Քաղաք Տրապիզոնից 30 կմ հարավարևելյան կողմում:

¹⁵ Les Persécutions antihelleniques en Turquie ..., p. 53.: Վազելոն վանքը թուրքերի կողմից գրավվում և թալանվում է ապրիլի երկրորդ կեսին: Եկեղեցական գույքը յուրացվում է, իսկ ձեռագիր մատյանները, արխիվները այրվում են: Երկու տարի անց Ռոդոպոլսի միտրոպոլիտ Կիրիլը գրում է, որ ոչ պակաս քան 487 քրիստոնյա է կոտորվել Վազելոն վանքում: St' u' Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918..., p. 110-111, ինչպես նաև՝ King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington, United States Government, Printing Office, 1992, p. 16-17.

Տրապիզոնի հունական հոգևոր առաջնորդի զեկուցագիրը՝ ուղղված հունական բանակի զնդապետ Կաթեխակիսին 1919 թ. մայիսի 20-ին: Այստեղ հանգամանորեն ներկայացվում են հույն բնակչության տեղահանվածների, արտաքսվածների և կոսարվածների թվաքանակը և դրանց տոկոսային համամասնությունը¹⁶: Համադրելով այս և մյուս թեմերից ստացված տվյալները՝ Կ. Պոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Պոնտոսում հաշվում է 257.019 զոհ¹⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարը: Կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ այդ զինադադարից հետո կայսրության տարածքում սկսվեցին ձևավորվել «ինքնապաշտպանական խմբեր» ընդդեմ Անտանտի, բայց իրականում ընդդեմ Հունաստանին և Հայաստանին տարածք զիջելուն¹⁸:

Այդ խմբերի գործողությունների թիրախ դարձավ հայ և հույն բնակչությունը: Դրանցում անդամագրվում էին շատ մահմեդականներ, որոնք ժամանակին մասնակից էին եղել հայերի, հույների և ասորիների դեմ ոճրագործություններին և այժմ փորձում էին խուսափել պատասխանատվությունից¹⁹:

¹⁶ Photiades K., *The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks*, Tübingen, Union of the fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 28.

¹⁷ René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

¹⁸ Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX в), отв. ред. Г. Аветисян, Е., 2001, с. 246–247.

¹⁹ Այդ կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում բավական շատացել էին: Դրանց թվում էր, օրինակ «Կարակոյը», որի անդամների մեծամասնությունը «Թեշքիլաթը մահսուսեի» նախկին գործիչներն էին: Կային նաև Կիլիկիայի, Ջմյուռնիայի, Թրակիայի և այլ շրջանների «իրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ»: Տե՛ս՝ Միրզայան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման ծագման հարցի շուրջ 1918 - 1919 թթ., «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVI, Ե., 1996, էջ 127-129:

Տիեզերական պատրիարքարանի կողմից 1920 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Թուրքիայի հելլենականության Սև Աստվածաշունչ՝ զինադադարից մինչև 1920 թ.» տեղեկագիրն անդրադառնում է այդ դեպքերին՝ ներկայացնելով հույների սպանությունների և արտաքսումների բազմաթիվ օրինակներ²⁰։ Սակայն հակահունական արշավն ինչպես ամբողջ Փոքր Ասիայում, այնպես էլ Պոնտոսում առավել ուժգնությամբ մոլեգնեց 1919 թ. մայիսի 15-ին հույն-թուրքական պատերազմի սկզբից, և դրանից մի քանի օր հետո Մ. Քեմալի՝ Սամսուն ուղարկվելուց հետո։ Մ. Քեմալը համակարգեց հակահունական և հակահայկական արշավը Փոքր Ասիայում²¹։

Պոնտոսում իրավիճակը դառնում էր ճգնաժամային։ Ամասիայի միտրոպոլիտ Գերմանոսի՝ 1919 թ. մայիսի 31-ի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում, որ ամբողջ ամառվա ընթացքում շարունակվել է հույն բնակչության կոդալուտը, երեխաների հափշտակությունը, սպանություններն ու ահաբեկչությունը՝ այդ գործում օգտագործելով նաև լազերին։ Այդ շարունակական դաժանությունները ստիպեցին Պոնտոսի հույներին բարձրանալ լեռները և դառնալ պարտիզաններ (հուն.՝ Παλικάρι)։ Զինադադարից հետո, երբ այստեղ ժամանեցին անգլիական զորքերը, լեռներում ապաստանած հույների մեծ մասն իջավ իրենց բնակավայրերը, սակայն անգլիացիների հեռանալուց հետո թուրքերի հալածանքների հետևանքով հույները կրկին բարձրացան լեռները՝ ձեռք առնելով ինքնապաշտպանական միջոցներ։ Սև ծովի մերձափնյա շրջանի հույների տեղահանության ժամանակ Աամսունի, Բաֆրայի, Կավդայի բոլոր այն հույն գյուղացիները, ովքեր կարողացան, անգամ իրենց ընտանիքներով լեռները բարձրացան։ Այսպես, Բաֆրայից մինչև Չարշամբա²² ընկած լեռներն ապաստանեցին 20-25.000 ժողովուրդ՝ այր, կին և մանուկ, որոնցից 3-4 հազարը զինված

²⁰ The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople, Press of the Patriarchate, 1920.

²¹ Էրզրումի և Սվազի կոնգրեսներ ունեին ինչպես հակահայկական, այնպես էլ հակահունական հստակ ուղղվածություն։ Տե՛ս օրինակ Սվազի կոնգրեսում ընդունված հռչակագրի երրորդ կետը։ Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. I, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, М., 1929, с. 374-375.

²² Ավան Տրապիզոնի նահանգի Ջանիկի գավառում։

էր²³: Հայդուկային պայքարի գլխավոր օջախներ դարձան Բաֆրան, Աանթան²⁴ և Օրդուն: Հունական ինքնապաշտպանական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչներից էին Վասիլիս աղան (Վասիլիս Անֆոպուլոս), Իստալ փաշան, Անտոն Չաուշը, Էվկլիդես Կուրտիդին, Անաստաս աղան, Աբաձիսը, Դելի աղան, Էմիլ աղան և այլն²⁵: Նրանք բավական երկար դիմադրեցին թուրքերին՝ փրկելով բազմաթիվ քրիստոնյաների, իսկ վերջում ստիպված եղան հեռանալ Հունաստան: Կարևոր է այն փաստը, որ հունական ինքնապաշտպանական մարտերն ինչպես հայերին, որոշակիորեն պաշտպանեցին խաղաղ բնակչությանը: Հույների ցեղասպանության անվանի մասնագետ Կ. Տոտիադիսը նշում է. «Մինչդեռ այն շրջաններում, ուր չէին կարող գործել պարտիզանները, թուրքերն անարգել շարունակում էին կատարել իրենց կործանիչ գործը: Ամեն օրը բերում էր ողբերգական լուրեր»²⁶:

Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին հույն բնակչության տեղահանությունների և կոտորածների կարևոր վկայություն է պարունակում Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության Խարբերդի հիվանդանոցի տնօրեն Մարկ Հ. Ուարդի օրագիրը, ուր սկսած 1921 թ. մայիսի 26-ից մինչև 1922 թ. փետրվարի 23-ը ներկայացվում է հույների կոտորածներն ու արտաքսումները Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններից՝ այդ թվում նաև Ամասիայից, Մամսունից, Մարզվանից և այլն: Ըստ Ուարդի՝ Մեքաստիայից Խարբերդի ուղղությամբ տեղահանվել է մոտ 30.000 մարդ, որից միայն 20.378-ն է հասել Խարբերդ (18.000-ը՝ հույն, 2.000-ը՝ հայ)²⁷: Մեծ մասը կործանվել է ցրտից, հիվանդություններից և քաղցից: Դուրս գալով Խարբերդից՝ միայն 10.000 հոգի Դիարբեքի մոտ անցավ Տիգրիս գետը և հասավ Բիթլիսի վիլայեթ²⁸: Այս շրջանում հույների արտաքսումների

²³ Հայկունի Պ. Ա., Թօփալ Օսման և դեպքերը Մարգուանի մեջ Զինադադարէն յետոյ, Աթենք, 1924, ապ. «Նոր օր», 124, 132, էջ 29:

²⁴ Բնակավայր Տրապիզոնի նահանգի Տրապիզոն գավառում:

²⁵ Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29:

²⁶ Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 31:

²⁷ Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 – 1922, London: Anglo – Hellenic League & British Armenia Committee, 1922, p. 3 – 4.

²⁸ Kemalist War on Christians, "The Times", 8th June, 1922, p. 3.

կարևոր ապացույցներ են երկու այլ ամերիկացիների՝ միսս Բաներման-Մուրդոչի և Կնապպի հաղորդած տեղեկությունները, որոնք այդ ժամանակ եղել են Արաբկիրում: Ըստ նրանց՝ 1921 թ. հուլիսից մինչև 1922 թ. Արաբկիրով անցել է 10.000 հույն տարագիր²⁹:

1920 թ. ապրիլի 10/23-ին Անկարայում իր աշխատանքներն է սկսում Ազգային մեծ ժողովը, որը նույն ամսի 29-ին ընդունեց «Հայրենիքի դավաճանության», իսկ սեպտեմբերի 11-ին «Դասալիքների վերաբերյալ» օրենքները: Դրանից հետո, արդեն, երևան եկան հատուկ տրիբունալները՝ «Անկախության դատարանները»: Այդ դատարանները մահվան դատավճիռներ էին կայացնում հույների դեմ՝ նրանց թվում շատ գործարարներ, քաղաքապետեր, հրատարակիչներ, Օսմանյան խորհրդարանի հույն նախկին պատգամավորներ: Մի քանի ամսվա ընթացքում Փոքր Ասիայի հույն մտավորական և քաղաքական վերնախավը սպանդի ենթարկվեց: «Պոնտոսճի»³⁰ անվան տակ ձերբակալվեցին մեծաքանակ հույն երեխաներ: Միայն Ամասիայի անկախության դատարանը 600-ի մոտ մարդու դատապարտեց, որոնք կախաղան բարձրացվեցին՝ որպես «պոնտոսճի» դատվելով³¹: Տեղեկություններ են պահպանվել անգամ, որ միայն 1921 թ. սեպտեմբերի մեկ օրվա ընթացքում կախաղան է բարձրացվել 60 անձ: Ազգերի լիգային ուղղված իր հեռագրում Կ. Պոլսի տիեզերական պատրիարքը տալիս է մի ցանկ, ուր հիշատակվում է 168 հույնի, 3 հայի, երկու չեզոք ամերիկացու՝ մեկը միսիոներ, մյուսը՝ Մարզվանի Ամերիկյան քոլեջի դասախոս, անուններ, որոնք մահվան դատապարտվեցին³²:

Մահվան դատապարտվածների ցուցակը տպագրվել է Մամսունի թուրքական «Ահալի» և «Հիլալ» թերթերում սեպտեմբերի 18-ի, 19-ի և 25-ի համարներում³³: Նրանց թվում էին Տրապիզոնի միտրոպոլիտ

²⁹ L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922, p. 106.

³⁰ Պոնտոսճի- Փոնթոսչու (Pontosçu) – Պոնտոսի անկախության կողմնակից

³¹ Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 132:

³² Alleged Turkish Crimes - Appeal to the League of Nations, "The Scotsman", 7th October, 1921, p. 3.

³³ Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922, σελ. 8-11:

Խրիսանթոսը, Կերաստունի և Խալդիայի միտրոպոլիտ Լավրենտիոսը, Նիքսարի միտրոպոլիտ Պոլիկարպոսը³⁴ և բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Քեմալականները լրջորեն նախապատրաստվում էին Անկարայի պաշտպանությանը, և քանի որ Սակարիա զետի ավիին էին հավաքվում բոլոր կարևոր ուժերը, Օսման աղան նս իր 3.500 հոգանոց չեթեով ուղղվեց այնտեղ: Այս խումբը պետք է անցներ Մարզվան Կավզայի ճանապարհով: 1921 թ. հուլիսի 20-ին հասնելով Կավզա նախօրոք կազմված ծրագրով ամբողջ քրիստոնյա բնակչությանը առանց որևէ մեկին կենդանի թողնելու՝ մեծից մինչև նորածին, այր, թե կին, հայ, թե հույն ջարդեցին³⁵: Թուֆալ Օսմանի ուժերը Մարզվան են հասնում 1921 թ. հուլիսի 23-ին: Մարզվանում կատարված ջարդերին է անդրադառնում «Թայմս» օրաթերթը բավական ընդարձակ հոդվածով, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «Մոտ 500 կին և երեխա է արտաքսվել գյուղերը՝ Մարզվանի մոտ՝ 15 մղոն հեռավորության վրա: Քաղաքի մեծահասակ բնակչության մեծ մասը սպանվել է: Անկանոն զորքերը մեծ ջանք են գործադրում հայտնաբերելու հայերին, որոնք մահմեդականացվել են 1915-1916 թթ., բայց հետո վերադարձել իրենց քրիստոնեական հավատին, երբ բրիտանացիներին էին հսկում Մարզվանում»³⁶: Այնուհետև պարզ է դառնում, որ քաղաք մտած անկանոն ուժերը մի քանի օր մնալով քաղաքում, ավելի քան 2.000 քրիստոնյա (հայ և հույն) բնակչությանը սպանողի են ենթարկում: Մարզվանում Օսման աղայի հրոսակախումբը հինգ ժամվա ընթացքում այրում է քրիստոնյաների տները՝ ծաղրելով. «Որտեղ են ձեր անգլիացիները, ամերիկացիները և ձեր Քրիստոսը, որ օգնեն ձեզ»³⁷:

Պոնտոսի հույն բնակչության զանգվածային տեղահանությունները, սպանություններն ու բռնի մահմեդականացումը շարունակվեցին մինչև Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտը: Պոնտոսը գրեթե ամբողջությամբ «մաքրվեց» հույն բնակչությունից: 1922 թ. մայիս 25-ին Կոստանդնուպոլսում գտնվող հունական ռազմածովային բազան

³⁴ Նույն տեղում, էջ 12:

³⁵ Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 36:

³⁶ The Turk at work, "The Times", 26th October, 1921, p. 11.

³⁷ Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 (Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922), Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922, p. 21.

կազմեց ն Հունաստանի արտաքին գործերի նախարարություն ուղարկեց հաղորդագրություն, ուր նշվում էր, որ Պոնտոսում քրիստոնյաների վիճակն աղետալի է: Գյուղական վայրերում գործնականում բնակիչներ չեն մնացել, քրիստոնյաների բոլոր գյուղերն այրվել են, որոնց բնակիչներն արտաքսվել են, ճանապարհին մորթվել, իսկ ձերբակալվածներն սպանվել են տեղում կամ ողջ-ողջ այրվել³⁸:

1916-1922 թթ. Պոնտոսում հույն ժողովրդի նկատմամբ իրականաված քաղաքականության հետևանքով այս տարածքը հիմնականում մաքրվեց հույն բնակչությունից: Եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Պոնտոսում հույն բնակչության թիվը տարբեր գնահատականներով տատանվում էր 453.193³⁹ - 750.000⁴⁰ - ի միջև, ապա Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո այնտեղ գրեթե հույն չմնաց, եթե չհաշվենք հազարավոր մահմեդականացված հույներին: Երիտթուրքերի ն նրանց հաջորդած քեմալականների քաղաքականությանը զոհ գնաց ավելի քան 350.000 հույն⁴¹:

Պոնտոսում հույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածներն առ այսօր միջազգային իրավունքի տեսանկյունից գնահատականի չեն արժանացել⁴²: Օսմանյան կայսրության

³⁸ Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 33:

³⁹ Soteriadis G., *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London, Edward Stanford, Ltd., 1918. p. 7, 11, 13.

⁴⁰ Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations, Thessaloniki, Pontian Society of Thessaloniki "Euxinos Leschi"*, 2004, p. 14.

⁴¹ Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴² Այնուամենայնիվ, վերջին շրջանում նկատվում է որոշակի տեղաշարժ: Այս առումով կարևոր էին հատկապես նախ 1994 թ., ապա նաև 1998 թ. Հունաստանի խորհրդարանի երկու որոշումները, որոնց համաձայն հույների նկատմամբ այդ քաղաքականությունը որակվեց որպես ցեղասպանություն: Այս առումով հատկապես բացառիկ նշանակություն ունեցավ Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցություն կազմակերպության կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված բանաձևը, ուր, մասնավորապես, նշվում էր, որ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հակաքրիստոնեական արշավն ընդդեմ հայերի, ասորիների, Պոնտոսի և Անատոլիայի հույների որակվում է որպես ցեղասպանություն: Հունական ռդերգության միջազգայնացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ

իրավահաջորդ հանրապետական Թուրքիան դեռևս չի կրել պատասխանատվություն ինչպես հայերի, այնպես էլ հույների ոչնչացման համար: Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ 20-րդ դարի առաջին քառորդում Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Պոնտոսում երիտթուրքերի և քեմալականների կողմից հույն ժողովրդի նկատմամբ կիրառվել է ցեղասպան քաղաքականություն: Այն, ունենալով իր առանձնահատկությունները, այնուամենայնիվ, հանդիսանում է Օսմանյան կայսրությունում հակաքրիստոնյա քաղաքականության մի մասը:

GEVORG VARDANYAN
(AGMI)

THE GREEK GENOCIDE IN PONTUS IN 1916-1923

The article presents and analyzes the mass deportations and massacres of the Greek people in Pontus (The north-eastern Black Sea littoral region of the Ottoman Empire). The campaign of annihilation against the Greek was carried out in all the regions of the Empire, yet it must be established that in Pontus the inhumanity was on its highest scale. Hundred of thousands of Greeks were deported till the end of WWI.

After the Mudros armistice the persecutions of the Greek population continued by the Turkish nationalistic groups formed in the territory of the Empire. The campaign against the Greeks was notably enlarged during the Greco-Turkish war from 1919 to 1922. Notwithstanding the existence of the Greek self defending groups, almost the whole Greek population of Pontus was deported and slaughtered.

According to the records of the Greek Ecumenical Patriarchate of Constantinople, from 1916 to 1923 in consequence of the anti Christian policy of the Young Turks and Kemalists at least 350 000 Greeks were killed in Pontus.

2010 թ. մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանի որոշումը, որը ևս Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորի-քաղդեացիների և պոնտոսցի հույների նկատմամբ կիրառված գործողությունները համարեց ցեղասպանություն: